

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Pranostika jako relikł magického obrazu svéta

Author: Jan Kajfosz

Citation style: Kajfosz Jan. (2006). Pranostika jako relikł magického obrazu svéta. "Kuděj : Časopis pro kulturní dějiny" (2006, c. 2, s. 22-34).

Uznanie autorstwa - Bez utworów zależnych Polska - Ta licencja zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu zarówno w celach komercyjnych i niekomercyjnych, pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Ślaskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

PRANOSTIKA JAKO RELIKT MAGICKÉHO OBRAZU SVĚTA

Jan Kajfosz

Příspěvek nabízí pohled na pranostiku ze zorného úhlu folkloristiky nebo také kulturní antropologie, jejíž náplní je mj. zkoumání kulturních kontextů vzniku a fungování různých žánrů lidové slovesnosti. Záměrem je rekonstruovat specifický obraz světa, v rámci kterého pranostika vznikla, po dlouhou dobu fungovala a plnila funkce, které dnes buď již neplní, nebo je plní jen zčásti. Pojmeme obraz světa se rozumí skutečnost, kterou člověk vnímá a v rámci které jedná. Obraz světa lze definovat jako intencionální skutečnost (*Lebenswelt*) (Husserl 2004: 98–99), která je relativní vzhledem k jazyku a kultuře chápaným jako znakové systémy. Tyto znakové systémy – alespoň do určité míry – utvářejí subjekt a spolu s ním i to, co subjekt vnímá (jinak: utvářejí vědomí a svět jakožto celek jeho obsahů).

Za pranostiku (dříve: prognostiku) považujeme předpověď počasí nebo vůbec dění v budoucnosti. Současné české pojetí slova pranostika bývá odlišováno od jeho převládajícího středověkého významu, užívaného ještě v první polovině 19. století, kdy jím byla míněna především předpověď astrologická (Vašků 2002: 13). Toto rozlišení by nemělo zakrývat skutečnost, že u základu obou pojetí pranostiky stojí tentýž systém vidění a interpretace skutečnosti – magický obraz světa. Pranostika je žánrem slovesného folkloru, který odkazuje k magickému obrazu světa jako určitému specifickému prostoru vyjevování a řazení se věcí, vzníkání otázek a problémů. Jedná se o prostor, který určuje, co je významné a co ne, a jakým způsobem člověk přechází od jednoho poznatku k dalšímu. Určuje, co je základní a směrdatné, čím je vše ostatní poměřováno. Pranostika odkazuje k určité podobě magického myšlení, která přetrvala do současnosti pouze ve zlomcích. Tento žánr lze využít jako prostředek rekonstrukce magického myšlení jako uceleného systému vnímání světa, výkladu světa a jednání ve světě, který se v současné Evropě již nevyskytuje.

SLOVESNÝ FOLKLOR JAKO FORMA PŘIROZENÉHO JAZYKA

Pranostika je žánrem slovesného folkloru, v našich geografických šířkách převážně žánrem bývalým. Aby bylo možné vysvětlit, co se tím přesně míní, je třeba definovat pojem slovesného folkloru. Nelze to udělat vymezením skutečnosti, o které texty folkloru vypovídají, protože folklor nemá obsahové hranice. Texty folkloru mohou totiž vypovídat

nejen o jevech z minulosti (vzpomínkové texty), ale i ze současnosti a budoucnosti (např. texty o „konci světa“). Mohou se týkat rodinného i veřejného života (showbyznysu, politiky). Mohou se týkat stejně dobře magie, okultních a paranormálních jevů (parapsychologie, spiritismu), jakož i vědy a nejnovějších technologií. Stejně tak není možné slovesný folklor definovat určením jeho nositele. Je jím totiž každý člověk jako účastník popkultury (dříve: lidové kultury), jako nositel obecně sdílených komunikačních a poznávacích návyků, např. stereotypů (představ o skutečnosti), zjednodušujících soudů (maxim, přísloví, prognostik) či narácí. Samozřejmě ne každý a ne v každé situaci se podvoluje popkultuře ve stejné míře. Je však mimo pochybnost, že každý člověk tráví určitou část svého života v jakémisi pasivním – nebo také naivním – modu bytí, kdy skrze něj, řečeno spolu s Martinem Heideggerem, promlouvá jakési kolektivní „ono se“ (*man selbst*) (Heidegger 1986: 175). Každý člověk se více nebo méně často ocitá v situaci, kdy není tím, kdo mluví, kdy se spíše stává určitým „prostředkem“, pomocí kterého mluví jeho jazyk, ve kterém je člověk zabydlen, ve smyslu slavné Heideggerovy teze: *die Sprache spricht* (Heidegger 1979: 12). Řečeno jinak: jsou situace, ve kterých člověk díky své soudnosti spíše „vládne“ svému jazyku (je vzhledem k němu více aktivní), a také situace, kdy je člověk spíše svým jazykem ovládán (je vzhledem k němu více pasivní) – to jsou situace, kdy se člověk stává, metaforicky řečeno, jakýmsi článkem nebo vodičem v procesu transmise textů folkloru.

Slovesným folklorem je třeba rozumět efemérní texty, které se v rámci určitého jazykově-kulturního prostředí v různých variantách opakují, přičemž se jejich původ v procesu transmise – tedy během „kolování“ mezi jednotlivými účastníky daného komunikativního společenství – ztrácí. Stává se buď nedůležitým, nebo fiktivním v tom smyslu, že je určován různě, podle aktuálních potřeb mluvčích (má situační charakter). V souvislosti s tím lze mluvit o anonymním charakteru folkloru. Dalším jeho charakteristickým znakem je obecná srozumitelnost v prostředí jeho fungování. Opakovatelnost a obecná srozumitelnost folkloru mají korelativní charakter a vzájemně se podmiňují: v rámci určitého komunikativního společenství se může – ve více nebo méně přesné podobě – opakovat pouze text, který je srozumitelný, a srozumitelný je právě díky svému reprodukování, díky povšechnému charakteru. Obsahy textů folkloru se ve vědomí lidí, kteří tvoří určité komunikativní společenství, fixují v tom smyslu, že jsou obecně sdílené (Bogatyrev – Jakobson 1979: 305–319). Vzhledem k tomu, že jejich reprodukce může být více nebo méně přesná, lze mluvit o variantivním charakteru textu folkloru. Variantivnost, chápána jako nepřesná opakovatelnost textu, je mj. projevem lidské kreativity a poetického ducha, byť podmíněných obecně sdíleným jazykově-kulturním systémem (kódem).

Tvrzení, že je text folkloru opakovatelný a obecně srozumitelný – ve srovnání s vědeckými texty nebo texty krásné literatury –, je možné zastoupit tvrzením, že má stereotypní charakter, a to ve všech základních rovinách textu: v rovině intencionální skutečnosti (tedy skutečnosti, o které text vypovídá), v rovině narativní struktury a v rovině jazykových konstrukcí (klíšé) (Ługowska 1981: 16). Pracovně by tedy bylo možné folklor definovat jako **habitualizovaný (stereotypní, populární) text, který plní poetickou funkci**. Poetickou funkcí textu se rozumí, že takový text má vždy větší nebo menší umělecký rozměr v tom smyslu, že vyvolává u vnímajícího subjektu estetický zážitek. Ten se může projevovat jako smích, údiv, zděšení apod. Otázka po poetické funkci textu je otázkou stupně a míry: více čitelná je u lidové písně, méně čitelná je u fámy nebo městské legendy (*urban legend*), která se adresátovi předkládá jako „objektivní“ informace. I taková fáma má svou poetiku: uplatňuje se zde např. hyperbola – skrytá nebo zjevná metafora (stylistická figura), jejíž funkcí je zveličovat, přehánět.

Obr. 1. Titulní strana tisku Pronostyka[!] krakovská Mistrza Mikuláše z Šadku [...] o kometě nebo hvězdě s ocasem (Krakov, 1532). Repro z: *Pravoslav Kneidl*, Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček. Praha 1983.

míná a vynořují se jiná, zajímavější pro veřejné mínění. Jazykově-kulturní systém se neustále transformuje, a pokud je jeho integrální součástí folklor, také jej musí charakterizovat sled – nebo spíše vrstvení se na sebe – epoch a s nimi souvisejících způsobů vidění a řazení věcí do smysluplných souvislostí, kterým lze říkat epistémy (Foucault 2000: 13, Fulka 2004: 114) nebo paradigmatata poznání. Rovněž pro folklor bude charakteristický sled řádů, podle kterých je organizováno vědění, s tím, že tyto řady obvykle nemají objektivizovaný charakter, nejsou něčím, co je nositelem slovesného folkloru nutně rozpoznáváno a nahlíženo. I vzpomínkové texty, které vypovídají o minulosti, mají vždy aktuální charakter. Vypovídají o minulosti skrze prizma aktuálních potřeb mluvčího, aktuálně vyznávaných hodnot, aktuálních poznávacích návyků, způsobů vidění a všeho, co převládá v dané situaci.

Text slovesného folkloru je – jak bylo výše řečeno – efemérní (obvykle mluvený), je uchovávan v paměti, díky čemuž se může proměňovat spolu s měnícím se světem a s měnícími se způsoby vztahování se ke světu (spolu s měnící se kulturou a mentalitou). Pokud je určitý text srozumitelný a pokud je méně nebo více přesně reprodukován v rámci celého komunikativního společenství, znamená to, že je bezprostředním výrazem jazykově-kulturního kódu daného společenství, kódu, který se mj. skládá ze systému představ (obrazů skutečnosti) a s nimi spojených způsobů jednání. Lze říci, že takový kód má tři vzájemně se prostupující roviny: slovníkovou (znalost pojmů a pravidel jejich spojování), encyklopedickou (vědění o světě) i pragmatickou (znalost způsobů jednání ve světě). Díky tomu, že text folkloru má efemérní charakter a o jeho existenci nebo neexistenci

O slovesném folkloru lze mluvit pouze v souvislosti s určitým komunikativním společenstvím, které žije v určitých časoprostorových souvislostech. Formálně identický text může být v jednom časoprostorovém kontextu folklorem, v jiném již pouze folklorismem, tedy jakýmsi reliktem, textem, který odkazuje k dřívějšímu, již neexistujícímu folkloru, tedy k textům, které byly dříve obecně sdílené, byly reprodukovány v rámci daného společenství v různých variantách. Máme za to, že dnes je takovým textem i pranostika. Text, který je textem folkloru dnes, jím tedy nemusí být za nějakou dobu. Vše závisí na tom, nakolik si v rámci určitého jazykově-kulturního společenství daný text uchová svůj systémový charakter, nakolik zůstane bezprostředním projevem určité mentality, určitého obrazu světa. Vzhledem k tomu, že se kultura, stejně jako vše jiné v lidském životě, neustále proměňuje, prochází stejnými proměnami také folklor. Každá epocha má svá oblíbená témata, jež přitahují pozornost lidí, kteří v ní žijí. V rámci jiné epochy – jiné historické situace – se na tato témata obvykle zapo-

rozhoduje míra jeho reprodukování, je možné předpokládat, že takový text reprezentuje – v rámci společenství fungujícího v určitém období a místě – rozšířené, tedy obecně sdílené představy, postoje, způsoby vidění, myšlení a jednání, normy, hodnoty. Celá lidská skutečnost je prostoupena folklorem chápaným jako obecně sdílený text, tedy jako text, jenž dosáhl stavu reprodukovatelnosti (poměrně stabilní variantivnosti) a obecné srozumitelnosti. Folklor je v tomto chápání první a nejčastější podobou jazyka, se kterou se člověk setkává (Vaňková 2005: 56). První texty, se kterými se člověk setkává, jsou standardizované otázky a odpovědi, říkanky, písničky apod. Stejně tak lze považovat fámy, klevety (drby), městské legendy apod. za žánry, se kterými se člověk v rovině mezilidských kontaktů v rámci své nereflektované každodennosti setkává nejčastěji. Folklor lze v tomto smyslu považovat za základní podobu přirozeného jazyka v pojetí pozdního Wittgensteina (Wittgenstein 1998) a jako takový má i svůj kognitivní nebo epistemický rozměr, to znamená, že může být předmětem teorie poznání nebo předmětem zkoumání diskursivních praktik. Dějiny mentalit jsou zároveň dějinami folkloru.

SLOVESNÝ FOLKLOR A KATEGORIZACE SKUTEČNOSTI

Kognitivní funkce slovesného folkloru spočívá v tom, že integruje skutečnost do jednoho smysluplného, poměrně zjednodušeného a znehybněného celku (kosmu) v tom smyslu, že dává člověku – zpravidla iluzorní – pocit bezchybného uspořádání jevů a dobré orientace ve světě. Přísloví dávala člověku pocit, že ví, „jak to ve světě chodí“, díky pranostice ví, co jej čeká a nemine, díky městské legendě ví, ve kterých místech by se v určitou dobu neměl zdržovat (jaká nebezpečí mu hrozí), díky jiným textům zase ví, co se děje v Hollywoodu. Folklor je jedním z projevů kategorizace skutečnosti, kterou rozumíme její systematizaci. Skutečnost, jakožto nekonečně proměnlivá radikální různorodost, je v rámci takového procesu zjednodušována a znehybňována, díky čemuž se stává pro člověka přístupnou (Eco 2000: 23, Maćkiewicz 1999: 52–53). Kategorizaci lze považovat za případ sémióze, tedy za zprostředkovávání skutečnosti jazykem a kulturou chápanými jako nerozlučně spjaté sémiotické systémy. Kategorizace, které lze rozumět jako pojmovému zpracovávání skutečnosti (její transformaci ve smysluplný celek), nemusí být spojována pouze s rovinou pojmenovávání jevů ve světě. Lze ji také spojovat s rovinou soudů (výroků) o světě – do které lze zařadit přísloví nebo pranostiky – a stejně tak s rovinou narace, s rovinou vyprávění o světě.

Každé zjednodušení a znehybnění (taxonomické „rozkouskování“) skutečnosti – a tím její zpřístupnění člověku – je možné jen za předpokladu, že jazyk a kultura zamlčují určité rozdíly a podobnosti mezi fragmenty skutečnosti, jiné naopak zdůrazňují nebo přímo vynalézají. Delimitace nekonečně různorodé a proměnlivé skutečnosti – která spočívá v jejím splynutí se znaky a texty (sekvencemi znaků) jazyka a kultury – je možná jen za tu cenu, že se některé její aspekty stávají markantními a směrodatnými, jiné jsou zase přehlíženy, ignorovány (Maćkiewicz 1999: 48). Taková systematizace skutečnosti je tedy vždy spojena s určitou mírou iluze v tom smyslu, že nemůže být nikdy zcela důsledná a koherentní, byť se tak jeví. Kategorizovaná skutečnost je plná „trhlin“, plná nedůsledností a paradoxů, které jsou však zřídka objeveny, nahlíženy. Způsoby kategorizování skutečnosti mohou být – alespoň do určité míry – různé s ohledem na to, které aspekty skutečnosti se stávají směrodatnými a které pozbývají významu. Potud je možné mluvit o relativním charakteru kategorizované skutečnosti,

o relativním charakteru obrazů světa vytvářených na základě různých kategorizačních postupů (Weisgerber 1964: 204). Lze v souvislosti s tím mluvit o rozdílných obrazech světa – budovaných podle rozdílných principů – jednak vzhledem k jejich prostoro-
vému členění (obrazy světa, které fungují vedle sebe paralelně), jednak vzhledem k jejich časovému členění (sled obrazů světa jakožto historických situací, které nastupují po sobě nebo se na sebe vrství).

MAGICKÉ MYŠLENÍ

Základními principy magického myšlení a s ním spojeného magického obrazu světa jsou dva zákony, objektivizované a popsané M. Maussem a G. Frazerem, které lze nazvat zákonem podobnosti a zákonem kontaktu. První zákon říká, že podobné věci jsou spolu identické, proto lze např. jednu z nich určit jako příčinu, druhou jako její následek. Druhý říká, že věci, které spolu byly v přímém či nepřímém kontaktu, jsou spolu identické, proto také na sebe mohou působit i poté, co fyzický kontakt mezi nimi přestal existovat (Mauss 1973: 4–5, Frazer 1994: 18–19). Nepřeborné množství příkladů fungování těchto zákonů skýtají archaické kultury, kde se např. považuje za možné zlikvidovat nežádoucí osobu tím, že šlápneme na její stín nebo jej propíchneme. Ze zákona kontaktu totiž vyplývá, že stín, který neustále doprovází člověka, s ním tvoří jednotu, a proto můžeme danému člověku ublížit tím, že „poškodíme“ jeho stín nebo také předmět, který daného člověka zobrazuje (např. fotografii), a je s ním tudíž totožný (Cassirer 1996: 62–63, Frazer 1994: 19–20). Podle středověkých a renesančních spisů o nekromantii – tedy o věštění pomocí duše zemřelého – lze duši přivolat tím, že se člověk zmocní alespoň

kousku těla zemřelého nebo trochy jeho krve. Ze zákona kontaktu totiž vyplývá, že duše, která byla s tělem jednou spojená, s ním zůstává spojena i po smrti, tudíž vládá nad tělem – nebo alespoň nad částí těla, podle zásady *pars pro toto* – je zároveň ovládnutím duše (Lombardi 2004: 42–46). K magickému myšlení odkazuje i přesvědčení, že poblíž hřbitova straší duše zemřelých, nebo přesvědčení, že v místech, kde někdo přišel o život násilnou smrtí nebo v důsledku sebevraždy, straší. Duše se v rámci magického řádu věcí zdržuje u těla, se kterým tvořila jednotu, tedy také na hřbitově, v místě, kde bylo toto tělo uloženo (srov. Kajfosz 2005: 87–98). Taktéž kontakt duše s místem, ve kterém byla od těla v důsledku zločinu oddělena, je těžce zrušitelný, proto se na

Obr. 2. Orloj na hlavním náměstí v Padově (1477). Obsahuje 24 hodin (římské číslice), fáze měsíce a pozice planet vztahované ke znamením zvěrokruhu. Foto: Brokenarts/Davide Guglielmo, 2005. Zdroj: <http://www.sxc.hu/browse.phtml?f=view&id=432849>.

takovém místě stavěla pro zajištění bezpečnosti např. boží muka. Figurka Krista na kříži je vytvořena k jeho obrazu, podobá se mu, a je s ním tudíž totožná. Přítomnost kříže je v rámci magického řádu věcí reálnou přítomností Krista, který vítězí nad zlem, tmou, démony – má apotropeickou funkci.

Pro pochopení kulturních souvislostí, které daly vzniknout pranostice, je důležité si uvědomit, že se zákony magického myšlení neprojevovaly pouze v lidském jednání, ale také v pojetí světa jako takového a v jeho výkladu, a to nejen v rámci archaických kultur, ale rovněž v rámci lidové kultury Evropy.

V rámci magického řádu se svět jeví jako celek věcí, které se vzájemně napodobují a zrcadlí, a potud tvoří jednotu. Veškerou snahu archaického člověka odvozovat svou činnost od archetypálního pravzoru založeného božstvem (a předkem) lze interpretovat jako projev magického myšlení a také tendence k přehlednému uspořádání světa, k jeho kategorizaci. Archaický člověk, který stavěl města podle nebeských vzorů na obloze nebo zakládal obydli podle vzoru daného stvořením světa, udržoval totožnost světa a jeho jednotlivých obsahů, zabezpečoval *kosmos* před zhroucením do *chaosu*, do nesmyslu. Napodobováním činností božstev a předků archaický člověk udržoval – na základě zákona podobnosti – soupatřičnost, tedy totožnost mezi sebou, božstvy a předky. Přítomnost (i budoucnost) měla pro archaického člověka smysl potud, pokud byla totožná s minulostí – odtud koncepce věčného návratu, nekonečné opakování toho,

co se na začátku času již jednou událo. Smysl zde má pouze to, co je napodobením, reprodukováním něčeho jiného (Eliade 1993: 11–37). Neustálé vycházení a zapadání slunce je zde izomorfní – a tedy soupatřičné, totožné – s cyklickým střídáním fází měsíce, se střídáním ročních období nebo dne a noci. Každý prohřešek proti kosmickému rytmu přináší neúspěch: „Jak rolník na nov mešaca sadzi a šeje, planu úrodu zbere.“ Sladění činností s tímto rytmem přináší ale opačný efekt. Úroda plodin zasetych v období novu (nebo před novem), tedy plodin, které přicházejí s novem do kontaktu, je „prázdná“ jako nov sám, je jí nedostatek. Úroda plodin zasetych před úplňkem nebo o úplňku je zase „plná“, je bohatá.

Cyklická koncepce času předpokládá, že se v minulosti zrcadlí přítomnost i budoucnost, proto lze budoucnost na základě sledování minulých nebo současných stavů věcí předvídat. Budoucnosti, která je jen znovu opakovanou minulostí, chybí jakákoliv autonomie – svět je sice přehledně uspořádaný, je ale prodchnut determinujícím fatalismem (Eliade 1993: 59–64, Balabán 1993: 21). Budoucnost jednotlivce zde není závislá na jeho jednání. Je závislá spíše na pohybech hvězd, které určují jeho osud a ze kterých může tento svůj osud „vyčíst“ (Kieckhefer 2001: 134–140). Může jej také „vyčíst“ ze své ruky nebo z vnitřností zvířete, které obětoval (Kieckhefer 2001: 31) a které – na základě zákona kontaktu – zrcadlí zrovna jeho osud (Guiraud 1974: 71–78).

Obr. 3. Horoskop „Medicus erit“ (Bude lékařem) z díla Johanna Engela *Astrolabium planum in tabulis ascendens* (Augsburg 1488). Repro: © University of Cambridge – Department of History and Philosophy of Science. Zdroj: http://www.hps.cam.ac.uk/starry/regio_astrol.html.

OD VĚDY K POVĚŘE

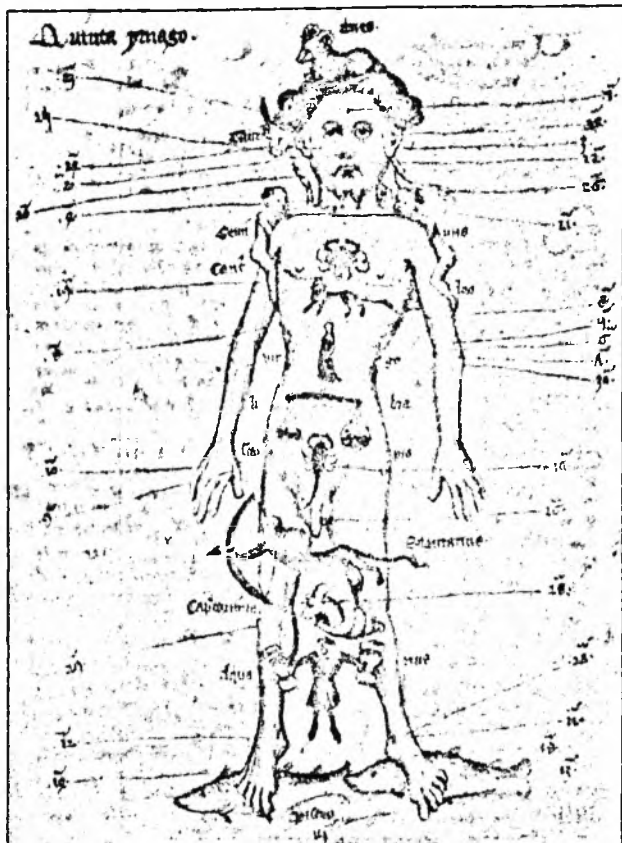
Magický výklad světa byl od nástupu osvícenství uznáván jako nevědecký, avšak v lidovém myšlení se v modifikovaných, reliktních podobách udržel prakticky dodnes (viz stálá popularita horoskopů v současné popkultuře). Ještě v období renesance prostupuje magické myšlení jak obraz světa nejširších lidových vrstev, tak vědu, obzvláště medicínu: panuje přesvědčení, že na poraněnou hlavu je nejlepší extrakt ze zelené slupky vlašského ořechu. Ta totiž obepíná tvrdou slupku stejně jako kůže hlavy obepíná lebku, což dokazuje, že se jedná o lék předurčený pro zranění tohoto typu. Stejný princip je základem přesvědčení, že na bolení hlavy pomáhá vlašský ořech – připomíná totiž mozek uložený v lebce (Foucault 2000: 43). Skryté formy kontaktu a podobnosti, na kterých je postavena renesanční věda, jsou mj. principem dobového předvídaní budoucnosti. V českém rukopise z roku 1471 (uloženém ve Stockholmu) se zachoval planetář, ve kterém se mj. píše: „Bude-li jasný den na sv. Pavla obrácenie, ten rok v ničemž nedostatku nenie. Pakli mlha bude, tehdy zvěř i člověk duše zbude. A budú-li ten den větrové, to sie zbúrie proti sobě národové. Bude-li dešť nebo snieh pršetí, pro draho sie o zdravu starati“ (Munzar 1986: 11).

Tvrzení, že věda 16. století byla prostoupena magickým myšlením, ještě neznamená, že byla ve své době nutně považována za magickou. Ne všechny projevy magického myšlení (podle kritérií vypracovaných v pozdější antropologii) byly ve své době rozpoznávány nutně jako magické. Obzvláště v rámci lidové kultury získávaly zásady magického jednání podobu něčeho, co si žádá vysvětlení a co je v důsledku toho určeno jako magické, jen velmi zřídka. „Čarodějnice“ je v tomto smyslu poměrně pozdním vynálezem – její „vznik“ lze pokládat za projev diabolizace projevů magického myšlení a jednání lidových vrstev v 15. a 16. století – a to pouze některých projevů, takových, které byly podle tehdejších měřítek pokládány za magické (Lombardi 2004: 18–19, 130). Magické jednání nebylo nutně něčím, co si žádá své pojmenování nebo svou teorii. Bylo jednáním založeným na tradici. Věřilo se, že přináší výsledky, aniž by bylo nutné vysvětlovat jeho mechanismus (Kowalski 1999: 16, 22–23, Dobosz 2002: 63–64). Lze dokonce říci, že dějiny vyjevování se určitých forem magie (dějiny jejich postupného objektivizování) jsou – paradoxně – zároveň dějinami „odmagičtění“ kultury, dějinami postupujícího rozpadu integrity magického obrazu světa. Magické myšlení má své dějiny – od nejintenzivnějších forem magie v archaických kulturách po méně intenzivní, nebo dokonce reliktní formy v současném folkloru a globální popkultuře.

Na rozdíl od renesanční, se osvícenecká racionalita od magického výkladu světa výrazně oprostila, což mohou ilustrovat slova královského astronoma druhé poloviny 18. století Antonína Strnady: „A vpravdě nevím, proč by člověk zdravého rozumu požívající, omylnost měnících se časů a případnosti povědomý měl tomu věřiti, že prší-li toho neb onoho dne, svítí-li slunce na ten den nebo ne, že prý nedostatek chleba, vína míti budeme nebo všeho hojnost očekávati máme“ (Munzar 1986: 19). Na přelomu 18. a 19. století duchovní Juraj Fándly píše: „To by nebolo ništ protiľného, ale tj. proti rozumu aj múdrych sedľákov, že sa mnohí z našich pracovitých hospodárov dajú omámiť skrz kalendáre, skrz to v nich viložené planétské prorokováňi, jako bi to malo volajaku moc do našeho ľudského tela, do našeho šťastá nebo nešťastá (bár oni vidávajú svoju vládu do rostlín země), jako bi na planetách nebo nebeských znamenách záležalo, kedi je dobre žilu sekať..., jaké to diťa bude... nebo..., takéto pletki s planétov vikládať je darebná povedačka a kdo bi jej veril, zhrešil bi s hrišnu poveru“ (Profantová 1986: 15). Stejně tak Pavel Michalko v roce 1802: „Neveští nič ani znamenie, kométa, z toho sa len zvyčajne veľa rečí spleťá. Podobne

mesiaca a slnka zatmenie, ani sen nie sú zmien budúcich znamenie. A preto never takým proroctvám, nebeských znamení mamu, jak blázna ťa sklamu. ... Při poľných robotách neškodia mesiaca zmeny a v isté dni že daromná je práca - tomu nikdy never, nemajú tú silu, pracuj len vždy, keď máš vhodnú na to chvíľu..." (Profantová 1986: 14).

Pro přesnost je nutné poznamenat, že proti propojení křesťanské víry a magických představ v jeden synkretický celek - které bylo v jistém smyslu cenou zaplacenou za christianizaci Evropy v masovém měřítku - se vyslovují otcové církve již od raného středověku (Eliade 1993: 87-88, Kieckhefer 2001: 45-46). Výrazný rozkol mezi magickým obrazem světa širokých vrstev a jeho biblickým výkladem (Balabán 1993: 97-102, Lombardi 2004: 7-9) se ještě před nástupem osvícenecké racionality objevuje v písemnostech některých reformačních myslitelů (Cocchiara 1971: 59-60). Dominikán Savonarola ve svých kázáních z roku 1494 ostře útočí na astrologii a na oblibu horoskopů mezi tehdejšími duchovními (Lombardi 2004: 116). Z českých autorů je to např. Mikuláš Dačický z Heslova, který počátkem 17. století zdůrazňuje, že se dění ve světě neodehrává podle scénáře předepsaného magickými závislostmi, ale je závislé na vůli svrchovaného Hospodina: „Ledacos připlichtí lhář, leda (aby) byl noveý kalendář, aby peněz nabył lehce. Věřme v Pána Boha rače, ne v pleticháře hadače. Neb Buoh činí, kdy co ráčí, svou všemohoucností kráčí. Není hvězdářům zavázán, ale je sám všech věcí pán“ (Munzar 1986: 10).

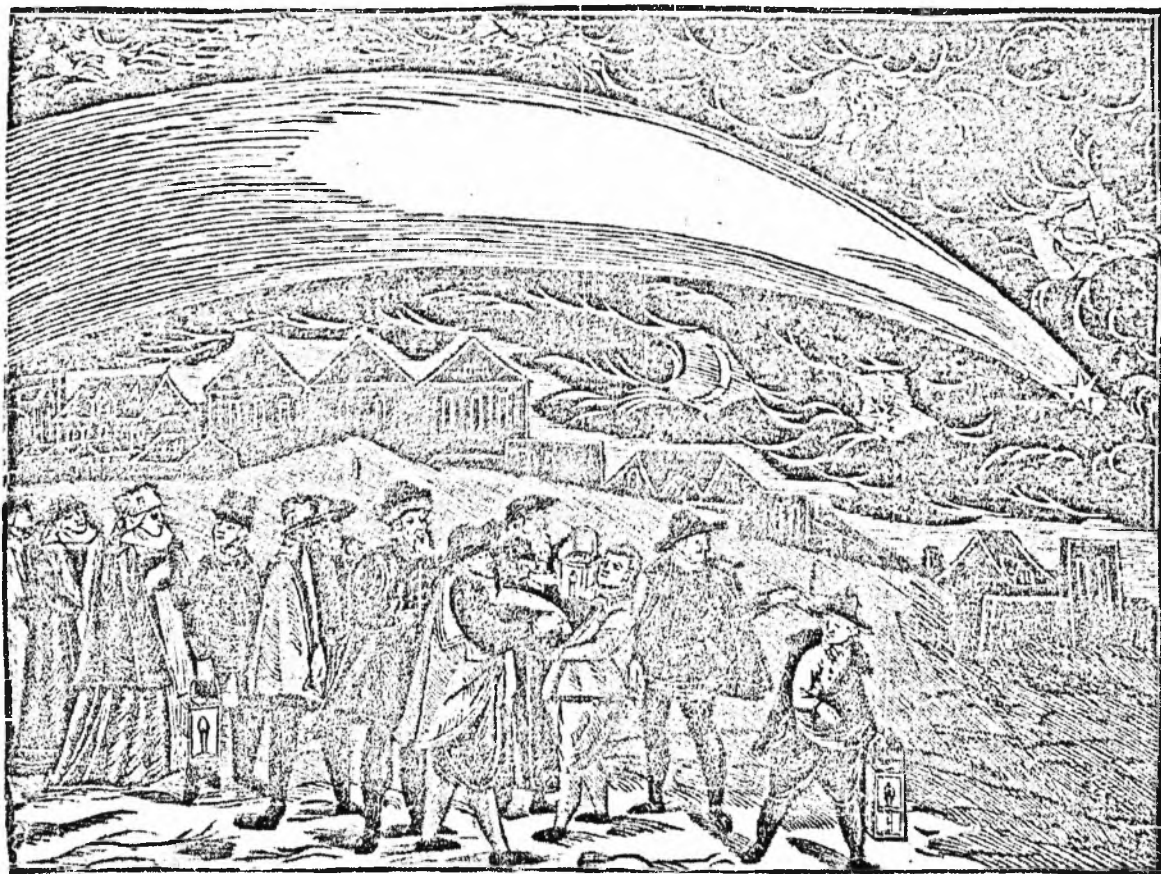

Obr. 4. Středověké vyobrazení ukazující, jak jsou jednotlivé části těla ovládané jednotlivými znameními zvěrokruhu. Repro: © University of Cambridge, Master and Fellows of Trinity College. Zdroj: <http://www.hps.cam.ac.uk/starry/astrology.html>.

PRANOSTIKA JAKO FORMA KONTROLY NAD SVĚTEM

V roce 1868 poznamenává František Josef Studnička v pojednání *Několik slov o naší prostonárodní pranostice*: „Tento druh proroctví jest úplně založen v badavosti lidského ducha a snaze jeho co nejrychleji se dopídití pravdy; nedočkavost a netrpělivost jeho vadí mu, aby dále stopoval spojení dvou úkazů, než vysloví se o nich“ (Munzar 1986: 20-21). Studnička hledá původ pranostiky v tendenci k unáhlenému nalézání - nebo vynalézání - pravidel, jimiž by se řídilo dění ve světě. Lze dodat, že tento původ souvisí s tendencí k budování systematického, maximálně integrovaného, uspořádaného, přehledného a předvídatelného kosmu, ve kterém by se člověk mohl cítit bezpečně, a že se to děje pouze za cenu určité iluze.

Jedná se o tendenci ke kategorizaci, která způsobuje, že některým jevům je věnována pozornost a je jim přičítána obecná platnost, jiné jsou naopak přehlíženy. Jejím projevem je jakýkoliv folklorní žánr jakékoliv doby, nejenom pranostika. Tendence k budování kosmu a vyhýbání se všemu chaotickému – nesmyslnému – je nejzřetelněji viditelná v archaických kulturách. Archaický člověk je schopen snášet utrpení i smrt, není však schopen snášet nejistotu pramenící z nepřehlednosti skutečnosti (Eliade 1993: 66–67). Obava ze ztráty smyslu je natolik silná, že smysl je nalézán a vynalézán vždy a všude, a to za každou cenu. Magickému myšlení je zcela cizí např. pojem *náhody* nebo *pravděpodobnosti*. Všechno má svou jednoduchou příčinu a ta je vždy zjevná. V některých kulturách ani neexistoval pojem přirozené smrti. Každou smrt zapříčiňovalo něco, co se dalo přesně určit – obvykle se za ní skrývaly aktivity nepřátelského božstva, kouzelníka, závistivého souseda (Eliade 1993: 67). Také v Evropě byla ještě ve 20. století nemoc nebo ztráta doживosti u krav místy „vysvětlována“ uhranutím. I zde je patrná tendence vše beze zbytku „vysvětlit“, racionalizovat. Všem je někdo (něco) na vině a ten někdo (něco) může být pokaždé bezchybně určen. Každé takové vysvětlení je naprosto přesné, pohotové, dokonalé jako mýtus sám. T. Holówka říká, že pro populární (předvědeckou, lidovou) racionalitu je natolik silná touha po absolutní kontrole nad skutečností, že se raději spokojí s iluzí, než aby vyhlásila epistemickou kapitulaci (Holówka 1986: 137). Tvrdí, že pro tuto racionalitu je charakteristická situační logika, která spočívá v tom, že mluvčí zajišťuje svému soudu absolutní platnost tím, že pro danou chvíli „zapomene“ na dříve vyslovené

Obr. 5. Dřevorez z jednolistového letáku O hrozná a předivné kometě, kteráž spatřína jest na obloze nebeské v outerý po památce svatého Martina (1577). Strahovská knihovna (kodex Dobřenského, op. 377). Repro z: *Pravoslav Kneidl, Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáku a písniček*. Praha 1983.

soudy, které se s tím aktuálním neshodují. Alespoň v omezené míře by se to mohlo týkat i pranostik, které si nikdy neprotiřečí, ačkoliv by teoreticky mohly: na jedné straně „Velký piatok pochmúrny, zvestuje rok neúrodný“ („Velký pátek deštivý, dělá rok žízňivý“, „Na Velký pátek vláha, úrodu zmáhá“) a na druhé „Na Veliký piatok jestli poprchuje, to nám požehnaný, dobrý rok sľubuje“ („Velký Pátek deštivý, dělá rok příznivý“, „Děšť na Velký pátek, rozmnožuje statek“).

PRANOSTIKA A PROMĚNY MAGICKÉHO OBRAZU SVĚTA

Prognóza není v rámci magického obrazu světa odhadováním budoucí pravděpodobné události na základě analýzy současného stavu věcí, který by byl její příčinou, jak je tomu např. v dnešní meteorologii. Vztah mezi současným a budoucím stavem věcí nemusí mít v rámci magické lidové kultury příčinně-důsledkový charakter, což lze ukázat na mnohých pranostikách. Vezmou-li se v úvahu takové pranostiky jako např. „Kometa neúrodu, mor nebo válku znamená“, „Jsou-li na Nový rok při východu slunce červánky, bude v nastupujícím roce mnoho požárů“, „Když se zdaří žalud, tehdy bývá drahně ovsá“, „Děšť na svatého Jana Křtitele – nenabíráš ořechů do větele“, nelze předpokládat, že by astronomický úkaz, jakým je kometa, mohl ovlivnit to, jestli přijde neúroda, epidemie nebo válka, nelze předpokládat, že je vysvětlitelná souvislost mezi červánky na Nový rok a požáry, mezi úrodou žaludů a ovsá, mezi deštěm na sv. Jana Křtitele a úrodou ořechů. Stejně tak u pranostiky „Čím déle žežulka po Janu zpívá, tím dražší obilí na trhu bývá“ se nedá předpokládat nějaká skrytá objektivní souvislost mezi zpěvem žežulky a nedostatkem obilí. Obdobně je tomu u pranostiky „Po svatém Janu kukačka věští, málo že můžeme čekat štěstí“. Pranostiky spojené se svátkem sv. Floriána, patrona hasičů, jako např. „Je-li o dni svatého Floriána vítr, jest toho roku mnoho ohňů“ nebo „Děšť svatého Floriána je jak ohňová rána“, nenaznačují, že by mohla existovat nějaká souvislost mezi počasím a požáry, u kterých se dá předpokládat, že mají, na rozdíl od úrody, spojitost nejen s počasím (bleskem), ale také s lidskou nepozorností. Stojí-li v pranostikonu „Na svatého Michala když severní a západní vítr věje, tuhá zima k nám pak spěje“, vzniká otázka, jaká může být vysvětlitelná – v rámci současné racionality – souvislost mezi směrem větru na sv. Michala a množstvím mrazivých dnů v zimě.

Pozorování přírody, jakkoliv dlouhodobé, nemůže být dostačujícím vysvětlením vzniku všech pranostik; je třeba se ptát, v rámci jakého paradigmatu či referenčního rámce byla tato příroda pozorována. V tomto smyslu alespoň jejich část nutně odkazuje k dnes již neexistujícímu – nebo již jen ve zlomcích přežívajícímu – poznávacímu paradigmatu (kódu, systému znaků a značení, tj. odkazování jedněch jevů k druhým), díky kterému mohli tvůrci těchto pranostik objevovat, či spíše vynalézat souvislosti mezi jevy, mezi kterými ze současného pohledu žádné souvislosti být nemohou, např. mezi množstvím požárů a větrem na sv. Floriána. Vztah mezi množstvím požárů a větrem na sv. Floriána, který je zde vztahem označovaného (*signifié*) a označujícího (*signifiant*), není pro nositele magického myšlení vztahem příčinně-důsledkovým, není ani z takového vztahu odvozen. Jedná se o vztah skrytého sousedství, skryté podobnosti a s tím související totožnosti.

Ve světě magické kultury neexistuje nic, co by nebylo zrcadlovým odrazem něčeho jiného, svět se zde řetězí sám do sebe v tom smyslu, že je nekonečnou kontinuitou vzájemných vztahů a souvislostí, kde se všechno opakuje a vzájemně napodobuje. „Svet sa do sebe zvinoval: zem opakovala nebo, tváre sa zrkadlili vo hviezdach, byliny skrývali vo svojich

stebkách tajomství užitočné člověku“ (Foucault 2000: 33). Potud je takový svět „textem“, který je třeba se naučit číst – dešifrovat, a poznávat tak skryté věci, mj. budoucnost. Všechny jevy v přírodě (rostliny, zvířata, meteorologické úkazy apod.) jsou v rámci magického obrazu světa zjevnými znaky něčeho nezjevného, něčeho, čemu se podobají, s čím se stýkají nebo sousedí a s čím jsou tudíž soupatřičné: zkrácená čára na ruce je známkou zkráceného života; z pohybu hvězdy na nebi se dá usuzovat na osud člověka, který se pod ní narodil; z tváře člověka se dá usuzovat na jeho duši, která se v ní zrcadlí apod. (Foucault 2000: 33–49, Guiraud 1974: 71–78, Kieckhefer 2001: 176–182). P. Lombardi uvádí, že v mentalitě, v níž má všechno něco společného se vším a všechno může symbolizovat něco jiného, prakticky nelze najít nic, co by se nehodilo k věštění (Lombardi 2004: 107).

Předpokládají se zde skryté podobnosti (analogie, shody i protiklady) a skrytá sousedství (kontakty) mezi jevy, kterých si stačí všimnout, a tím usuzovat ze zjevného, označujícího na jemu odpovídající skryté, označované: „Je-li dobré víno, bude i mnoho ryb, neboť ryba i víno k sobě jsou“, „Je-li v tříkrálové noci mnoho hvězd, urodí se hojně brambory“, „Je-li na Hromnice jasno, bude málo housat“, „Světlé jitřní, tmavé stodoly“, „Padá-li na Boží hod sníh, hodně obilí bude na polích“, „Tvrdo-li na Štědrý den, bude úroda všeho tvrdého“. Pokud jde o pranostiky, usuzuje se zde ze současného (tedy přítomného) stavu věcí na budoucí (tedy zatím nepřítomný) stav věcí, ke kterému současný stav věcí na základě skrytého sousedství nebo skryté podobnosti a s tím související soupatřičnosti odkazuje. Jestliže se mezi tím, co je podobné (analogické) nebo vzájemně sousedící, předpokládá bytostná – a tedy neměnná – identita, znamená to, že se spolu s každým aktuálním, nebo jen potenciálním označovaným automaticky objevuje jeho fixní – vždy stejné – označující: znakem budoucí úrody dobrého vína je vždy pěkné počasí v den sv. Michala. Svoje fixní znaky mají rovněž budoucí neúroda, krutá zima, ničivé nebo naopak blahodárné srážky apod. Jde jen o to, disponovat potřebným klíčem – kódem, který by umožnil usoudit z viditelného na správné, neviditelné. Za takový kód lze považovat celek pranostik jakožto pravidla výkladu budoucnosti fixovaná v lidské paměti, která umožňují odvodit požadovanou informaci z přírodních úkazů, které ji reprezentují, ke které odkazují.

Není pochyb o tom, že se mezi pranostikami najdou i takové, které se opírají o reálný základ – z hlediska soudobých přírodních věd. Z. Vašků vyčleňuje kromě pranostik „pověrečných a nereálných“ také pranostiky meteorologicky opodstatněné (Vašků 2002: 18). Z. Profantová uvádí, že v dávné minulosti se tyto dvě skupiny pranostik vzájemně křížily (Profantová 1986: 9). Odpověď na otázku, proč tomu tak bylo, skýtá samotná struktura magického obrazu světa, v rámci kterého pranostiky vznikaly. Pro magické myšlení je totiž příznačná jiná logika věcí, než jaká je charakteristická pro pozdější pozitivismus, logika, která neumožňovala rozlišovat mezi opodstatněnými a neopodstatněnými výroky o pravidelnostech dění ve světě (o počasí, o úrodě).

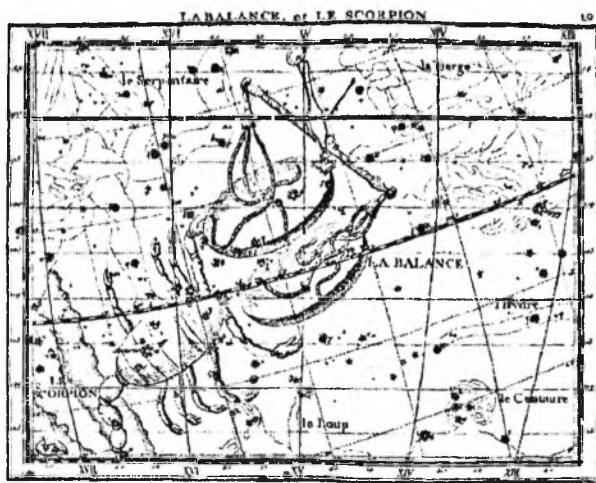
Rozhodující zde byla také magická funkce jazyka, která v současném jazyce (až na několik málo výjimek) neexistuje. Šlo zde o to, že slovo, které reprezentovalo určitou věc, tedy pojilo se s ní, bylo na základě zákona kontaktu s touto věcí totožné. Proto bylo pouhé vyslovení daného slova současným přivoláním nebo přímo „stvořením“ (povoláním k bytí) odpovídající věci. Totéž se týkalo soudu, ale také narace, která líčila dění ve světě. Mluvení o světě zde nebylo pouhou reprezentací světa, ale současně také působením na stav věcí ve světě (srov. Kajfosz 2001: 28–33). Možnost manipulovat se jménem byla zároveň možností manipulovat s jeho nositelem, proto pramenila ze znalosti jmen božstev a démonů možnost je ovládat (Cassirer 1996: 62–63). Tento mechanismus je dodnes znatelný v popisech spiritistických praktik: duch má být přivoláván ze záhrobí vyslovením

jeho jména. Ve středověkých spisech je popsán případ, kdy rozhněvaný otec křikne na svého syna „Jdi k čertu“, a ještě než stačí dořici poslední slovo, syna uchvátí ďábel. Jinde se píše o tom, že když pán nevrle přikázal svému sluhovi „Pojď čerte, zuj mi boty!“, začaly se řemínky jeho obuvi samy rozvazovat, samozřejmě přičiněním ďábla, kterého pán nechtěně přivolal (Gurevič 1996: 380). Neméně se ve středověku – a v rámci lidové kultury i později – věřilo na škodlivé působení kleteb a blahodárnou sílu požehnání (Gurevič 1996: 431). Vyprávění zde nemělo za úkol pouze popisovat to, co se ve světě dělo nebo děje. Narace udržovala svět v chodu: neustálé vyprávění o minulosti umožňovalo, aby se opakovaly hrdinské činy božských předků, aby našinci vítězili v boji s démonickými cizinci, aby kosmos vyhrával nad chaosem, aby na trůn vždy usedali způsobiví a spravedliví vládcové, aby dobro opakovaně vítězilo nad zlem.

V rámci magického myšlení má to, co bylo vysloveno, platnost už jenom proto, že to bylo vysloveno. Není zde přípustný omyl, pouze záměrná lež. Magická funkce jazyka znemožňuje vyslovit mylný soud, protože soud skutečnost, ke které se vztahuje, sám vytváří. Jinak řečeno: svět se slovům, soudům i naracím, které se ho týkají, přizpůsobuje. Neexistuje zde „nezávislý“ popis dění ve světě v tom smyslu,

že by tento popis neměl na toto dění žádný vliv. Popis světa je zde zároveň zásahem do světa: svět se přizpůsobuje svému popisu. Dá se předpokládat, že v rámci magického myšlení mělo pronášení pranostik za úkol nejenom předpovídat budoucí stav věcí, ale také udržovat a obnovovat chod světa, jeho harmonii a spolu s tím i odpovídající systém značení, obnovovat jeho uspořádání, srozumitelnost a předvídatelnost. V této souvislosti je nutné poznamenat, že magické myšlení, které dominovalo určité etapě evropských kulturních dějin, má své vlastní dějiny, které lze v obecné rovině chápat jako postupující rozpad jeho integrity. Míra přítomnosti magického myšlení a magické funkce jazyka – a také míra objektivizování zásad magického fungování věcí, míra formulování principů magie – je v různých časoprostorových souvislostech různá.

V rámci proměn kulturního systému se postupem času měnil také způsob, jakým se pranostika před člověkem vyjevovala. V tomto smyslu by bylo možné navrhnout určitou pracovní periodizaci způsobů fungování pranostiky, alespoň pokud jde o lidovou kulturu Evropy. Dalo by se rozlišit (1) období, kdy pranostiky v lidové kultuře nejenom fungovaly, ale i vznikaly, a kdy měly vliv na stav skutečnosti v tom smyslu, že nejenom zrcadlily zákonitosti světa, ale také, jakožto magické formule, pomáhaly tyto zákonitosti udržovat. Dále (2) období, kdy pranostika ztratila v rámci lidové kultury absolutní platnost v tom smyslu, že to, co zjevovala, začalo být pokládáno již jen za pravděpodobné. Poslední (3) periodou je doba, kdy pranostika v převážné míře přestala existovat jakožto žánr živého folkloru a stala se žánrem folklorismu – vytratila se z obecného povědomí nejširších vrstev nositelů jazyka a kultury a stala se něčím, co jako kuriozita přežívá v různých

Obr. 6. Zvířetníková souhvězdí Vah a Štíra. Dvojstrana z díla Johna Flamsteeda *Atlas Céleste* (Paříž 1776). Repro: © Linda Hall Library of Science, Engineering and Technology, Kansas City, USA. Zdroj: <http://www.lindahall.org/services/digital/ebooks/flamsteed1776/flamsteed34.shtml>.

kalendářích, ve slovnících a vědeckých publikacích. Poslední fáze je obdobím, kdy pranostika přestala (nebo přestává) být součástí lidové či populární kultury. V této fázi pranostika již není realizací (*parole*) magické kultury jakožto soudržného systému interpretace světa (*langue*), jako specifického poznávacího paradigmatu, který jí dal vzniknout. Pranostika k tomuto systému již jen odkazuje jako jeho sediment, jako jeho stopa.

LITERATURA:

- Balabán, Milan 1993: Víra – nebo osud? Praha.
- Bogatyrev, Petr G. – Jakobson, Roman 1979: Folklor jako swoista forma twórczości, in: Bogatyrev Petr G. (ed.), *Semiotyka kultury ludowej*. Warszawa, s. 305–319.
- Cassirer, Ernst 1996: *Filosofie symbolických forem II. Mytické myšlení*. Praha.
- Cocchiara, Giuseppe 1971: *Dzieje folklorystyki w Europie*. Warszawa.
- Dobosz, Artur 2002: *Tożsamość metamorficzna a komunikacja językowa*. Poznań.
- Eco, Umberto 2000: *Kant and the Platypus*. London.
- Eliade, Mircea 1993: *Mýtus o věčném návratu*. Praha.
- Foucault, Michel 2000: *Slová a věci. Archeológia humanitných vied*. Bratislava.
- Frazer, James G. 1994: *Zlatá ratolest*. Praha.
- Fulka, Josef 2004: *Zmeškané setkání. Denis Diderot a myšlení 20. století*. Praha.
- Guiraud, Pierre 1974: *Semiologia*. Warszawa.
- Gurevič, Aron 1996: *Nebe, peklo, svět: cesty k lidové kultuře středověku*. Jinočany.
- Heidegger, Martin 1979: *Unterwegs zur Sprache*. Pfullingen.
- Heidegger, Martin 1986: *Sein und Zeit*. Tübingen.
- Hołówka, Teresa 1986: *Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku*. Warszawa.
- Husserl, Edmund 2004: *Ideje k čisté fenomenologii a fenomenologické filosofii I*. Praha.
- Kajfosz, Jan 2005: *Kultura magiczna w folklorze narracyjnym (na przykładzie Wisły)*, in: *Literatura ludowa* 49, 6, s. 87–98.
- Kajfosz, Jan 2001: *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*. Czeski Cieszyn.
- Kieckhefer, Richard 2001: *Magia w średniowieczu*. Kraków.
- Kovářová, Stanislava 2001: *Pranostiky pro každý den*. Olomouc.
- Kowalski, Andrzej P. 1999: *Symbol w kulturze archaicznej*. Poznań.
- Lombardi, Paolo 2004: *Filozof i czarownica. Rozum i świat magiczny*. Warszawa.
- Ługowska, Jolanta 1981: *Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury*. Wrocław.
- Maćkiewicz, Jolanta 1999: *Kategoryzacja a językowy obraz świata*, in: Jerzy Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*. Lublin, s. 47–55.
- Mauss, Marcel 1973: *Socjologia i antropologia*. Warszawa.
- Munzar, Jan 1986: *Medardova kápě aneb pranostiky očima meteorologa*. Praha.
- Profantová, Zuzana 1986: *Dúha vo du pije. Slovenské ľudové pranostiky*. Bratislava.
- Vaňková, Irena et al. 2005: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha.
- Vašků, Zdeněk 2002: *Velký pranostikon*. Praha.
- Weisgerber, Leo 1964: *Die Zusammenhänge zwischen Muttersprache, Denken und Handeln*, in: Helmut Gipper (ed.), *Zur Grundlegung der ganzheitlichen Sprachauffassung*. Düsseldorf, s. 175–210.
- Wittgenstein, Ludwig 1998: *Filosofická zkoumání*. Praha.